O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj*

Vlado Oštrić

Osebujna ličnost Vase Pelagića, složenost njegova života i povijesno značenje njegova djelovanja privlače pažnju historičara iz više dobrih razloga. Spomenut ćemo u ovom uvodu samo dva. Njegova javna djelatnost i povijesno aktivni posmrtni ugled i utjecaj imaju zanimljivo vremensko omeđenje. Djelatnost mu šireg značaja počinje — potkraj 60-tih i početkom 70-tih godina — u razdoblju kada srpski građanski nacionalni pokret, već opterećen svesrpskim, odnosno velikosrpskim nacionalističkim zastranjenjem, još ne gubi progresivno, demokratsko, naime i oslobodilačko obilježje, ali se iz njega doskora izdvaja i prema njemu diferencira socijalistički pokret u svojim prvim počecima, u vremenu kada se socijalizam, izražen kao misaoni, intelektualni pokret, još ne stapa s radničkim pokretom. Na drugoj strani spomenutog vremenskog omeđenja nalazimo njegovo ime u počecima jugoslavenskog komunističkog pokreta. »Jugoslovenski revolucionarni komunistički savez Pelagić«, važna sastavnica tog pokreta u nastajanju, preuzima Pelagićevo ime, cijeneći njegovo značenje preteče socijalizma i vodeći računa o njegovoj popularnosti u narodu (osobito u Vojvodini).[1]) Unutar te,

* Referat na znanstvenom skupu o Vasi Pelagiću u Sarajevu (8. i 9. XII 1969). Prilikom pripremanja za štampu, slijedećih dana, zadržana je koncepcija, sadržaj i osnovni tok izlaganja, ali su unesena poboljšanja i dopune, dijelovi su izlaganja šire obrazloženi i dodane su bilješke, sa namjerom da ovaj rad, nastao u povodu Pelagićevih obljetnica (1838—1899—1968—1969), posluži kao prilog proučavanju Pelagića i njegova vremena, posebno u relacijama s Hrvatskom.

[1]) V.: Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb, 1965, s. v. Pelagićevci (M. Milenković) i T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, Beograd, 1968, 112—123, posebno 122.

U literaturi o Pelagiću može se naći mišljenje da su Pelagićevci grupa njegovih pristaša koja se održala sve do 1919, no to nije tačno. Tu organizaciju stvaraju komunisti povratnici iz Sovjetske Rusije (osnovana je između 5. i 10. III 1919; djelovala je na širem području Kraljevine SHS, u prvom redu u Vojvodini, a i izvan nje).

dakako ne isključive, vremenske omeđenosti, Pelagićevo djelovanje ima i značajne prostorne odrednice. Ono, naime, pripada povijesti cjelokupnog srpsko-hrvatsko-crnogorsko-muslimanskog kompleksa jugoslavenskih zemalja u prvom redu (mada i ne samo njima). — Unutar tog sklopa nalazimo i problematiku odnosa između Vase Pelagića i Hrvatske. Ta problematika ima dva sastavna dijela osnovnog značenja: a) odnos Vase Pelagića prema Hrvatskoj i Hrvatima, odnosno prema hrvatskom nacionalnom pitanju, b) odnose između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj.[2]) Prvi bi dio mogao biti i zasebna tema, obrađena pomoću specifičnog presjeka kroz cjelokupno Pelagićevo štampano i pisano nasljeđe. O njemu ćemo zabilježiti samo neke sažete konstatacije u ovom uvodu. Međutim, drugi je dio spomenute problematike osnovna tema ovog rada.

Pelagićev odnos prema Hrvatskoj i Hrvatima prolazio je kroz faze koje su sukladne njegovoj općoj idejnoj evoluciji. U nacionalističkoj fazi Pelagić je zaokupljen problematikom oslobođenja i ujedinjenja cjelokupnog srpstva, zanosi se prostranstvom srpskog nacionalnog područja, razdvojenog državnim i pokrajinskim granicama, i buduće Srbije, ne obazirući se pri tome na probleme oslobođenja i ujedinjenja Hrvatske i Hrvata.[3]) — U početnoj, dijelom i prijelaznoj, socijalističkoj fazi, između boravka u Zürichu god. 1873. i bosanskog ustanka god. 1875. (uz začetak te faze 1871—73) naići ćemo na izvjesno Pelagićevo razumijevanje tadašnjeg položaja Hrvatske u dualizmu (djelomična autonomija unutar državnopravne zajednice s Ugarskom prema Nagodbi god. 1868; borba Narodne stranke za veću reviziju Nagodbe prije sloma stranke u situaciji oko minimalne revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe god. 1873) i osobni interes, dijelom realističan, a dijelom i iluzoran, za korištenje takvog položaja (očuvanje autonomije nakon sloma protudualističkih mogućnosti; dogradnja autonomne strukture i liberalniji režim bana Ivana Mažuranića).[4]) O tome će biti govora i u daljnjem tekstu. — Za odnos prema Hrvatskoj i Hrvatima u razvijenoj socijalističkoj fazi, ujedno i najduljoj (traje do Pelagićeve smrti), istaknut ćemo na ovom mjestu, ne ulazeći u potanje razmatranje, samo dva njegova osnovna obi-

[2]) Neki vidovi relacija Pelagić—Hrvatska ne ulaze u ovu temu. Tako, odnos hrvatske građanske javnosti prema Pelagiću, npr. 1895. i 1897. (Srijem), 1899. (smrt), pa odnosno političko-upravnog aparata u Hrvatskoj prema njemu, prilično poznat iz objavljene građe o Pelagiću i Vojvodini, te veze s pojedincima izvan socijalističkih krugova, npr., s piscem i upravnim funkcionerom Budom Budisavljevićem.

[3]) Nije riječ o posebno izraženim protuhrvatskim stavovima, nego o gledištima što ih impliciraju Pelagićevi tekstovi iz nacionalističke faze. (1867—71). Vrlo je instruktivna njegova knjiga *Pokušaji za narodno i lično unapređenje*, Beograd, 1871. V. i pismo S. Ugriniću 1. I 1869, Vasa Pelagić i Vojvodina, Izbor i objašnjenja dra Koste Milutinovića, Novi Sad, 1956. (dalje: Pelagić i Vojvodina 1), 17. Usp. i M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875—1878, Sarajevo 1960, 61; E. Redžić, Vaso Pelagić o pitanju Bosne i Hercegovine, Prilozi o nacionalnom pitanju, Sarajevo, 1963, 10, 12, 14.

[4]) Za Pelagićev idejni razvitak i značenje boravka u Švicarskoj usp. noviju literaturu: R. Besarović, *Vaso Pelagić*, Sarajevo, 1969, 84—90; M. Papić, *Vaso Pelagić: povodom jubileja*, Pregled 1969, br. 4—5, 455.

Za položaj Hrvatske usp.: J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, Zagreb 1968, posebno 34—48, 69—75; V. Ciliga, *Slom politike Narodne stranke u reviziji Nagodbe 1873*, Jugoslovenski istorijski časopis 1967, br. 1—4, 149—170 (zaključak disertacije); J. Šidak, *Ivan Mažuranić kao političar*, Kolo 1965, br. 9—10, 349—383, posebno 374—382.

lježja. Pelagić, u pogledu hrvatsko-srpskih odnosa izmiče krajnostima iz čijeg kruga hrvatska i srpska građanska nacionalnopolitička misao, uz raznolike varijacije, ne može izaći: ili hrvatskosrpski nacionalni unitarizam (jedan narod s dva imena) ili nepomirljiva međusobna borba (»do istrage naše ili vaše«). Kao socijalist, on nazire druga rješenja. Osuđuje građanski nacionalizam i šovinizam, a rješavanje nacionalnog pitanja općenito smatra nadgradnjom na bazični problem demokratskog i socijalističkog društvenog preobražaja, dok hrvatsko-srpsko pitanje gleda ne samo u užem okviru međusobnih odnosa nego u širem južnoslavenskom (slovensko-hrvatsko-srpsko-bugarskom), odnosno u još širem internacionalističkom balkansko-karpatskom sklopu (a zanosi se i slavenskom zajednicom). Na tim pretpostavkama može se graditi zajednica posebnih naroda, među njima i hrvatskoga.[5]) To su vrijednosti koje možemo uočiti, usprkos izvjesnih Pelagićevih zastranjenja.

O osnovnoj problematici ovog rada — odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj — treba spomenuti da neće biti izložena u međusobnim kvantitativnim omjerima koji potpuno odgovaraju povijesnom značenju pojedinih tema. Potanje će biti izložena manje poznata pitanja, a sažetije ona poznatija. Obuhvaćena su slijedeća pitanja:

1) Pelagićeva namjera da djeluje iz Hrvatske (god. 1873),
2) Pelagićev odnos prema prvom hrvatskom radničkom i socijalističkom listu **Radničkom prijatelju** (god. 1874),
3) Utjecaji sudjelovanja socijalista u bosanskom ustanku 1875—78. na socijalistički pokret u Hrvatskoj,
4) Odnosi između Pelagića i hrvatskih socijalista i utjecaji Pelagićevih ideja u prvim fazama socijalne demokracije u Hrvatskoj (1890—99),
5) Odnos pravaških radnika prema Pelagiću (god. 1897. i 1899).

1) Uvodnu epizodu Pelagićeva odnosa prema počecima socijalizma u Hrvatskoj nalazimo u prijelaznoj fazi njegove evolucije od nacionalizma socijalizmu, a vezana je uz slijedeće okolnosti: Pelagić je protjeran iz ugarsko-hrvatskog u austrijski dio Monarhije 12. I 1873;[6]) zadržavao se — i dalje proganjan — u Trstu, Gracu i Beču, a zatim odlazi u Švicarsku (Zürich)[7]); iz Austrije i Švicarske Pelagić održava korespondenciju s prijateljima, u prvom redu s Kostom Ugrinićem, trgovcem u Staroj Gradiški;[8]) Pelagić tako ima pouzdanih veza u Hrvatskoj, odnosno

[5]) Ne raščlanjujući potanje svu građu na ovom mjestu, može se navesti, u izboru: *Spomenica Košutu Lajošu...*, *Pelagić i Vojvodina* 1, 111—114 (v. i K. Milutinović, *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena*, Rad JAZU 330, Zagreb, 1962, 171—173); V. Pelagić, *Slavenska unija i trojna unija Evrope*, Beograd, 1891, posebno 9—13, 17—19, 70; Pelagićevo pismo, *Sloboda* 17. X 1895. (v. i 4. odjeljak ovog rada — citat iz pisma). Popularna hrestomatija M. Papića, *Pelagić i o Pelagiću*, Sarajevo, 1969, može poslužiti kao podsjetnik (28—29, 31, 35, 39, 47, 47—48, 50, 50—51, 68—69, 69, 111, 119.)

[6]) Pelagić i Vojvodina 1, 75.

[7]) V.: R. Besarović, n. dj., 84—90.

[8]) Njihova suradnja počinje u Pelagićevom banjalučkom razdoblju, čini se, prema prvom objavljenom pismu od 12. II 1868. god. 1867. (v. Pelagić i Vojvodina 1, 14, 162). Ugrinić prolazi kroz evoluciju od nacionalizma socijalizmu usporedo s Pelagićem, uz izvjesnu razliku u fazama. Tada se spominje i njihov sudrug Ma-

u Vojnoj krajini, u doba kada mu je zatvoren put u Bosnu, Vojvodinu, Srbiju i Crnu Goru.[9]) Daljnja analiza u okviru tih vanjskih okolnosti pruža nam određeni nacrt Pelagićevih namjera u vezi s Hrvatskom koje nas ovdje zanimaju. Pelagić je, zbog svoje progresivne, demokratske orijentacije i neposrednih iskustava, u oštroj opoziciji prema svim režimima u jugoslavenskim zemljama, a odvojio se i od srpskog građanskog nacionalnog pokreta, te je došao do trenutka svjesne odluke o svojoj daljnjoj socijalističkoj evoluciji. Ta pozicija stvara kod Pelagića i izvjesne dileme, no on ih razrješava, i to u dva smjera, tražeći, naime, nove mogućnosti i na polju teoretskog interesa i u praktičnom djelovanju. Dok se u veljači 1873. još teško odlučuje da se odlaskom u Švicarsku odvoji od domovine, a u lipnju još koleba na prijelazu od prosvjetiteljskog rada do socijalističke agitacije, u istom mjesecu odlučuje da ide u Švicarsku, dok ne nastanu povoljnije prilike u Hrvatskoj ili Srbiji, a u srpnju definitivno odlučuje da ode u Zürich odlazi (17. VII 1873) da bi što bolje upoznao socijalističku literaturu i ideje.[10]) Oslonac za praktično djelovanje nalazi u vezama s prijateljima i istomišljenicima, naročito s onima u Vojnoj krajini, spojnom području između Hrvatske, Bosne, Vojvodine i Srbije.[11]) Pelagićevi istomišljenici, i on sam, žele izdavati list koji bi mogao prodirati u sva ta područja, izraziti diferenciranje socijalističkog kruga od građanskog nacionalnog pokreta, posebno u Vojvodini, i pokazati da socijalističkim idejama ima mjesta među Srbima.[12]) Razabiremo da namjera o izdavanju lista nije samo Pelagićeva, ali da je on podržava i potpuno je spreman da pomogne i surađuje. — U vezi s tim jasno se ocrtavaju oni momenti koji se odnose na Hrvatsku. Pelagić se nada da bi revizija Hrvatsko-ugarske nagodbe mogla utvrditi i proširiti hrvatsku autonomiju i liberalizirati režim, a to bi omogućilo da on sam živi i radi u Hrvatskoj, kao i da zamišljeni socijalistički list izlazi u Zagrebu.[13]) On želi pomoći distribuciju lista obećavši adrese ljudi s kojima je u vezi, a tih veza ima i u Hrvatskoj (izrijekom spominje, ranije, Srijem i Karlovac).[14]) Štoviše, on bi želio da se list širi i među Hrvatima, jer predlaže da se prvi broj štampa i latinicom, kako kaže, »za onu raju«.[15]) Taj izraz može zbuniti, no objašnjava ga sličan izraz (»ustavnoj i neustavnoj raji«) iz ranijeg pisma.[16]) On, vidi

nojlo Hrvaćanin iz Hrvatske Dubice — v. o njemu: Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, 36 (I. Kecmanović).

[9]) V. pismo Ugriniću 4. II 1873. (Pelagić i Vojvodina 1, 80—81).

[10]) V. pisma Ugriniću 4. II, 25. VI, 16. VII i 1. VIII 1873 (Pelagić i Vojvodina 1, 81, 82, 83, 84).

[11]) Usp.: I. Kovačević, *Socijalističke ideje u Hrvatsko-slavonskoj krajini (1871—1881)*, Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slav. Brod 1969, (dalje: Materijali...) 161—205, posebno 164—168, 170—173.

[12]) Usp.: Pelagić i Vojvodina, 1, 82, 83, 84—85. List bi se pojavio u razdoblju kad u Srbiji nema socijalističkih listova Svetozara Markovića (razmak između *Radenika* i *Javnosti:* 29. V 1872 — 8. XI 1873).

[13]) Isto, 82, 83. Pelagić piše o reviziji nagodbe 26. VI 1873, dok se još o njoj pregovara (formalna odluka u pregovorima donesena je 29. VI, Sabor se sastaje 25. VIII i usvaja minimalnu reviziju 5. IX 1873).

[14]) Isto, 80 (Pelagić piše Karlštat).

[15]) Isto, 82.

[16]) Isto, 80.

se, smatra da su narodne mase u svim jugoslavenskim zemljama »raja« u političkom smislu, jer su i tadašnji ustavni režimi nedemokratski.

Prikazana epizoda Pelagićeva odnosa prema Hrvatskoj pripada, dakle, strujanja ideja i namjera prvih srpskih, a i drugih, socijalista, kroz više jugoslavenskih i stranih zemalja karakterističnom za to doba, a i kasnije, sve do socijaldemokratskog razdoblja.[17]) U tom strujanju Hrvatska se, odnosno Zagreb, kako vidimo, sredinom 1873. godine pojavljuje kao moguće uporište.

2) Mogućnost i potreba da u Zagrebu izlazi socijalistički list, također je, može se reći, utjecala na Pelagićev interes za prvi zagrebački i hrvatski radnički i socijalistički list **Radnčki prijatelj — Der Arbeiterfreund.** Taj je interes ujedno i prvi dodir, u toj faz jednostran, između Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj.[18]) — Pelagić i dalje smatra da je jedan socijalistički list nužno potreban »u gornjim krajevima« (tj. u sjeverozapadnoj Hrvatskoj), čak tvrdi: »Onamo je užasan mrak u svakom pogledu«. Međutim, nezadovoljan je **Radničkim prijateljem** (datum pokazuje da je riječ o prvom broju od 4. X 1874), kritizira ga vrlo oštro, predlaže Kosti Ugriniću da ga pokuša obustaviti, pa da se pokrene bolji list, a sam Pelagić izražava namjeru da pokrene jedan list, »i to baš u gornjim krajevima«.[19]) — Prvi dodir izražava, dakle, oštar, negativan stav, što izaziva potrebu objašnjenja. Danas je, naime, jasno, u prvom redu na osnovu poznavanja početaka hrvatskog radničkog pokreta, da je riječ o nesporazumu i promašenoj Pelagićevoj ocjeni. Taj slučaj, međutim, ima svoju uvjetovanost, pa i vjerovatnu neizbježnost.

Pelagić se u to doba nalazi u Zemunu, dakle na osjetljivom mjestu gdje na njega motre i austrougarske i srpske vlasti. U tom nesigurnom položaju Pelagić računa i s mogućnostima koje mogu pružiti »gornji krajevi« tj. unutrašnjost Hrvatske, odnosno Zagreb, s obzirom na autonomiju Hrvatske i liberalniji režim bana Ivana Mažuranića.[20]) Moguće djelovanje u Hrvatskoj imalo bi dva smjera. S jedne strane, širenje »naših načela«, tj. socijalističkih ideja u Hrvatskoj. Misao da je tamo »užasan mrak u svakom pogledu« očito je pretjerana, s obzirom na određeni napredak koji Hrvatska tada postiže, ali je razumljiva, jer izražava Pelagićev opozicioni stav prema svim vladajućim strukturama u našim zemljama. Čini se, osim toga, da Pelagić ne poznaje ili ne smatra važnim dotadašnje početke radničkog pokreta u Zagrebu (organizatorna nastojanja tipografa i obrtničkih radnika, prve epizode borbe s poslo-

[17]) Usp. noviju literaturu: I. Kovačević, *O tajnom klubu stranih socijalista u Beogradu i njegovoj delatnosti 80-tih godina XIX veka*, Prilozi za istoriju socijalizmu 2, Beograd, 1965, 191—200; O socijalistima Jugoslovenima u Švajcarskoj krajem XIX veka i uticaju njihove delatnosti na radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, isto 4, Beograd, 1967, 83—121; n. dj. u bilj. 11.

[18]) Zagrebački socijalistički krug oko *Radničkog prijatelja* ima dobre veze sa srpskim socijalistima i radničkim društvima (usp. nekrolog S. Markoviću, *Radnički prijatelj* 14. III 1875, dopise iz Beograda, Pančeva, Vršca, Bele Crkve u nizu brojeva — usp. i J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj, Zagreb s. a. (1957), 223—226; *Rad* Pere Todorovića donosi 1. XI 1874 — po starom — članak *Radnički prijatelj* — v. J. Cazi, n. dj. 86—88).

[19]) Pismo Ugriniću 6. X 1874 (Pelagić i Vojvodina 1,89), Citira ga i I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 187.

[20]) Imenovan je banom 29. IX 1873.

davcima).[21]) S druge strane, Pelagić kaže za list koji bi pokrenuo: »On nam je veoma potreban s ove strane i za ostale potrebe«.[22]) Riječ je očigledno o protuturskoj oslobodilačkoj akciji »s one strane«, tj. preko Save, u Bosni, a za tu su akciju potrebna uporišta na sjeverozapadnoj bosanskoj granici, dakle u tom dijelu Hrvatske.

Tumačenje Pelagićevih stavova približava nas i razlozima spomenute Pelagićeve ocjene **Radničkog prijatelja**. Po svemu sudeći, ima ih nekoliko. Najprije, ne i najvažnije, Pelagić se ne služi njemačkim,[23]) pa mu je polovina tog dvojezičnog lista manje pristupačna, a može mu izgledati i suvišna. Razlikuju se i izvori socijalističkih ideja. Za Pelagića su to zapadnoevropski i ruski socijalisti, uglavnom posredstvom literature na ruskom jeziku,[24]) za zagrebačke socijaliste njemačka socijalistička misao (Eisenachski program, Lassalle), socijalistički pokret u Austriji (kongres u Neudörflu, radničke organizacije u Austriji i Češkoj, Tauschinsky), i u Mađarskoj.[25]) To je i razumljivo. Hrvatsko je radništvo uključeno u srednjoevropski krug fluktuacije radne snage, kao i u srednjoevropsko kruženje socijalističkih ideja, pa te okolnosti također utječu na obilježje hrvatskog radničkog pokreta u nastajanju.[26]) No, najvažnija je razlika u ovome: Pelagić je u to doba zaokupljen u prvom redu bosanskom i širom, balkanskom, oslobodilačkom tematikom,[27]) dok je **Radnički prijatelj** orijentiran na unutarnju problematiku hrvatskog radništva u sklopu tadašnjeg privrednog, društvenog, političkog i kulturnog položaja i razvitka Hrvatske, uz širok krug međunarodnih veza, od Beograda do Londona.[28]) Spomenute bosanske i balkanske problematike, međutim, u **Radničkom prijatelju** nema, pa to očigledno mora izazvati Pelagićevo nezadovoljstvo. On je, k tome, sklon da oštro napadne svakoga s kim se ne slaže, pa u tome zna i pretjerati (vrlo je instruktivan primjer sukoba sa Svetozarom Markovićem).[29]) Osim toga,

[21]) Usp., u izboru: M. Gross, *Počeci modernog radničkog pokreta u Zagrebu, Historijski zbornik 1955*, 1—39; *Razvitak radničkog pokreta u Hrvatskoj do godine 1902, Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, 18—20 (V. Oštrić i dalje: Razvitak . . .).

[22]) I taj bi se list pojavio u razdoblju kad »s one strane« — u Srbiji — nema listova S. Markovića (razmak između *Glasa javnosti* i *Oslobođenja*, 7. IX 1874 — 1. I 1875). Za socijalističke listove usp. najnoviji rad: A. Radenić, *Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji 1871—1914*, Bibliotekar 1969, br. 4, 494—513. V. i: R. Perović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do 1919)*, Beograd, 137—158.

[23]) Pelagić i Vojvodina 1, 83; R. Besarović, n. dj., 89—90.

[24]) Isto, 84; isto, 90.

[25]) Izbor iz obilne literature: M. Gross, *Počeci* . . . n. dj. u bilj. 21; *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907*, Putovi revolucije 5, Zagreb, 1965, 118; *O ličnosti Hippolyta Tauschinskoga*, Zbornik 6, Slav. Brod, 1968, 257—258; C. Knapič-Krhen, *Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj*, Putovi revolucije 5, Zagreb 1965, 213—218; M. Gross, *Nacionalizam i internacionalizam u počecima radničkog pokreta Austrije u svjetlu suvremene češke historiografije*, Materijali . . . 263—274; *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, 75—80, posebno 78—80.

[26]) Usp.: *Razvitak* . . . 18—19, 21.

[27]) Usp.: R. Besarović, n. dj., 96—97.

[28]) V.: V. Oštrić, *Radnički prijatelj* — prvi radnički list u Hrvatskoj, Putovi revolucije 5, Zagreb, 1965, 209—211 (s bilješkom o dotadašnjoj literaturi) i literaturu iz bilj. 25.

[29]) Pismo S. Markovića K. Ugriniću 7. XII 1872, Pelagić i Vojvodina 1, 54—55 (M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 187); M. Papić, n. dj. u bilj. 464.

nezadovoljstvo je morao izazvati i sadržaj prvog broja. Taj je oprezno sastavljen i Pelagiću je moglo izgledati da se list brine samo o uskim interesima obrtničkih i tipografskih radnika i da nema većih ambicija osim općenitih, bezličnih zamisli o poučavanju radništva i širenju društvenosti.[30]) Nesumnjivo, u tom trenutku nije bilo lako osjetiti pravo značenje tog prvog lista u jednom složenom povijesnom kontekstu i Pelagić to zaista nije ni osjetio. Međutim, kratkotrajna pojava tog lista (4. X 1874. — 25. IV 1875), zajedno s prvom radničkom brošurom njegova urednika Dragutina Kalea (»Njekoliko rieči o družtvenom životu«, Zagreb 1874), ipak predstavlja prvu kristalizaciju socijalističkih ideja i nastojanja u prvom razdoblju razvitka radničkog pokreta u Hrvatskoj.[31])

3) Pelagićeva orijentacija na bosansku i balkansku oslobodilačku problematiku, koja je utjecala i na prikazani nesporazum oko **Radničkog prijatelja**, odnosno sudjelovanje grupe socijalista u bosanskom ustanku ima izvjesno značenje i u socijalističkom pokretu u Hrvatskoj. Kao prvo, treba spomenuti da se Pelagić i njegovi pristaše (Dubičanin Manojlo Hrvaćanin, Kosta Ugrinić iz Stare Gradiške i dr.) kreću duž hrvatsko-bosanske granice, na području već razvojačene Krajine, obnavljaju stare i stvaraju nove veze (Hrvatska Kostajnica se posebno ističe kao centar tih veza). I dok u Bosni rješavaju probleme ustanka, u Hrvatskoj nastoje održati pograničnu organizaciju nasuprot njenim unutarnjim slabostima i očuvati je od mjera austro-ugarskih (pa u njihovom sklopu i hrvatskih) organa vlasti. Djelovanje socijalista u ustanku i za ustanak pripada, dakle, i bosanskoj i hrvatskoj povijesti.[32]) Ono je ujedno sastavni dio onih širih socijalističkih nastojanja koja struje, bez razvijenije društveno-ekonomske podloge i bez iole rajvijenijeg organiziranog radničkog pokreta, kroz Vojnu krajinu u posljednjem desetljeću njenog postojanja.[33]) Kao drugo, treba još istaknuti da tajno povezivanje malobrojnih socijalista u blizini bosanske granice nije prestalo nakon okupacije Bosne i ugušenja ustanka. O tome govori konfidentski izvještaj iz Kostajnice od 12. VII 1880, koji opisuje tajne kontakte M. Hrvaćanina, K. Ugrinića i drugih u više mjesta (Hrvatska i Bosanska Dubica, obližnje selo Caplani, Stara Gradiška, Pakrac, Daruvar, Lipik; u tom se kontekstu spominje i Sisak).[34]) Ta se djelatnost odvija bez Pelagića, ali je treba spomenuti kao nastavak one aktivnosti u kojoj je

[30]) V. *Radnički prijatelj* 4. X 1874. Uvodnik *Našim čitateljem* ograničava se uistinu na opće, naoko skromne, misli o radničkom obrazovanju i društvenosti. Teme »Pregleda«: bolesničke blagajne u poduzećima (iz budimpeštanskog lista), protusocijalistički proces u Grazu, cenzuriranje češkog *Radničkog prijatelja*, hapšenje socijalista u Münchenu, gladovanje engleskih radnika. Teme »Dopisa« iz 5 hrvatskih gradova: podrška listu, radničko obrazovanje i društva. »Viestnik«: pripreme za prvu radničku skupštinu, rad Tipografskog društva, novi socijalistički list u Beču i dr. Teme, dakle, koje nisu bliske tadašnjim Pelagićevim preokupacijama.

[31]) Razvitak..., 20.

[32]) Usp. M. Ekmečić, *Bosanski ustanak*, n. dj.; *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, n. dj. 89—95; K. Milutinović, *Vaso Pelagić i bosansko-hercegovački ustanak*, Sarajevo, 1953; R. Besarović, n. dj. 99—114.

[33]) I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 186—193 (Djelatnost socijalista u ustanku u Bosni i Hercegovini).

[34]) J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, knjiga prva, Zagreb s. a. (1958), 29 (tekst izvještaja); I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 199.

ranije i on neposredno sudjelovao. Početkom god. 1881. (12. I) pojavila se, doduše, novinska vijest da Pelagić organizira među Srbima u Austro-Ugarskoj tajna udruženja po uzoru na ruska nihilistička društva, no ne može se određeno reći da li je ta vijest tačna, a pogotovo ne da li se odnosi i na Hrvatsku.[35]) Dakako, Pelagić i bez fizičkog prisustva zaokuplja organe vlasti u Austro-Ugarskoj, a među njima i političko-upravni aparat banske Hrvatske i Vojne krajine, koja, ikao je razvojačena god. 1871, ima do god. 1881. posebnu upravu u Zagrebu. Zbog toga je Pelagić bio gonjen i na tom teritoriju. Kada je 7. IV 1880. uhapšen u Petrovaradinu, Carsko-kraljevska glavna vojna komanda u Zagrebu odredila je da se Pelagić preda Carsko-kraljevskom sudbenom stolu u Petrinji, nadležnom za teritorij Banije na kojem se Pelagić u doba ustanka najviše i kretao. Taj je sud nakon Pelagićeva bijega iz vlaka izdao za njim potjernicu koja je ostala na snazi sve do njegove smrti.[36])

Kao treće, djelovanje Pelagića i njegovih pristaša uz hrvatsko-bosansku (i hrvatsko-srpsku) granicu 70-ih godina, stvorilo je mogućnosti koje neće doći do izražaja u nepovoljnim prilikama 80-tih godina,[37]) ali neće ni iščeznuti, nego će se razviti 90-ih godina XIX st. u sklopu ostalih, tada već zrelijih preduvjeta i u sastavu socijalističkog pokreta u Hrvatskoj. U Srijemu i Slavoniji Pelagićeva je agilnost u pisanju i širenju svojih spisa stvorila, da tako kažemo, kapilarni, na širem području raspršeni idejni utjecaj, koji sam po sebi, bez zrenja ostalih preduvjeta, još ne može izazvati neki pokret, ali će utjecati na razvitak socijalističkog pokreta u određenim fazama socijalne demokracije u Hrvatskoj, posebno 1894—97. Osim toga, ta je agilnost, povezana s angažiranjem u bosanskom ustanku, stvorila na hrvatsko-bosanskoj granici jednu socijalističku jezgricu, koja u nesazrelim uvjetima na Baniji također neće doći do izražaja, ali će u povezanosti sa socijalističkom jezgrom u Zagrebu sudjelovati u fazama uspona socijalističkog pokreta 1892—94. i 1895—97. Riječ je, naime, o socijalističkoj grupi u Majuru, mjestu u okolici Kostajnice, dakle u žarištu pogranične organizacije za vrijeme ustanka.[37a]) To je, međutim, uz više podataka i opažanja, tema slijedećeg odjeljka.

4) Prve epizode koje smo ovdje prikazali pripadaju strujanju socijalističkih ideja i nastojanja kroz više naših zemalja, a socijalističko an-

[35]) Ta vijest (spominje je I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 192) iz češkog socijalističkog lista *Budoucnost* (v. o. njemu: M. Gross, *Nacionalizam i internacionalizam*... n. dj. u bilj. 25, 273) nije, međutim, potvrđena drugim izvorima. Iz službenog dopisa u kojemu se prvi put spominje [*Vasa Pelagić i Vojvodina*, Sabrao i uredio Josip Mirnić, Novi Sad, 1959 (dalje: Pelagić i Vojvodina 2), 171] prenesena je rutinski dalje (isto), a zatim je, sličnim rutinskim postupkom, unesena u jedan zbirni izvještaj o Pelagiću, datiran 29. X 1884 (Pelagić i Vojvodina 2, 186—187). V. i R. Besarović, n. dj. 140.

[36]) Pelagić i Vojvodina 1, 93, 94, 96—98; Pelagić i Vojvodina 2, 160—162, 243, 244—245 i u brizi da se Pelagić ne pojavi u Srijemu god. 1897. upravno-politički organi ne zaboravljaju da je potjernica iz 1880. još na snazi (Pelagić i Vojvodina 1, 96—98).

[37]) U nepovoljnim okolnostima radnički pokret ni u Hrvatskoj ni u Srbiji ne ostvaruje kontinuirani razvitak. V., u izboru: J. Cazi, *Počeci*... n. dj., knjiga druga, 133—134 (O utjecaju srpskog socijalističkog pokreta na hrvatski socijalistički pokret).

[37a]) Spominje ga I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 192—193 [v. tamo i o utjecaju Pelagićevih ideja među dacima učiteljske škole u Petrinji; za daljnji razvitak i djelovanje jednog od njih — Miloša Krpana — v. I. Kovačević, *Pokušaj osnivanja anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku kraj Slavonskog Broda* (1909. i 1910), Prilozi za istoriju socijalizma 3, Beograd, 1966, 339—346].

gažiranje u bosanskom ustanku povezuje Hrvatsku i Bosnu. Nekako je slično u zbivanjima 90-ih godina. Pelagićevo djelovanje i utjecaj povezuje tada radničke i socijalističke pokrete u Srbiji i Hrvatskoj. Pelagić se neposredno angažira u radničkom pokretu u Srbiji, koji tada već, po nizu obilježja, ulazi u svoje socijaldemokratsko razdoblje, iako se još ne osniva socijaldemokratska stranka.[36]) U isto vrijeme Pelagić utječe posredno, bez fizičkog prisustva, na radnički pokret u Hrvatskoj koji ulazi od prve proslave 1. svibnja, god. 1890, u svoje socijaldemokratsko razdoblje. Na oba pokreta utječe razvitak međunarodnog radničkog pokreta u razdoblju Druge internacionale, relativno sazrijevanje društveno-ekonomske podloge u obje zemlje i potreba da radništvo, oslanjajući se na taj novi razvitak i ojačalu podlogu, organiziranom akcijom pokuša mijenjati onakve strukture kapitalističkog društva, kakve se izgraduju u Hrvatskoj i u Srbiji. U oba pokreta ulazi Pelagić, bilo s baštinjenim, bilo s novim utjecajima.

Pelagićevo prisustvo u radničkom pokretu u Hrvatskoj ima u tom razdoblju tri vida:

a) aktiviranje socijalističke grupe u Majuru u povezanosti sa zagrebačkim socijalistima,

b) veze zagrebačkih socijalista, odnosno vodstva Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (dalje: SDS HiS), s Pelagićem,

c) Pelagićev utjecaj na socijalistički pokret u Srijemu.[39])

a) Socijalistička grupa u Majuru, kao pojava u povijesti socijalističkog pokreta, predstavlja vezu između socijalističkog angažiranja u bosanskom ustanku i socijalne demokracije u Hrvatskoj. Njenu jezgru čini grupica seoskih sitnih obrtnika (po imenu znamo za postolara Milovana Ivičića, Pelagićevog prijatelja, i za tesara Karla Salamuna). Njen utjecaj postoji u Majuru i dotiče neka susjedna sela (Kukuruzari, Mečenčani), ali ga u susjednom gradiću Kostajnici već nema. Ta bi grupa sama po sebi predstavljala sasvim lokalnu pojavu, međutim njene veze sa zagrebačkim socijalistima daju joj izvjesno veće značenje i zbog toga je i spominjemo u ovom radu.

Veze sa zagrebačkim socijalistima jedini su vanjski oslonac te grupe, koja je na vrlo širokom području osamljena. Uspostavljanje javno aktivnog i kontinuiranog socijalističkog pokreta u Zagrebu, koji je svoj otvoreni socijaldemokratski nastup obilježio pokretanjem **Slobode** 1. IV 1892. pruža majurskoj grupi mogućnost da osmisli svoje postojanje i aktivnost u jednom širem kontekstu. Sredinom te godine Ivičić uspostavlja vezu s redakcijom **Slobode,** pretplaćuje se na list, naručuje više brojeva, ne samo za sebe nego i za druge.[40]) Slijedeće godine predstavnik

---

[38]) V.: M. Vukomanović, *Aktivnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji 90-ih godina XIX veka,* referat na simpoziju o Pelagiću u Sarajevu (8. i 9. XII 1969); A. Radenić, *O razvoju socijalističke misli u Srbiji u drugoj polovini XIX veka, Materijali . . .*, 397—419, posebno 398, 415, 416, 418; R. Besarović, n. dj., 156 -165; M. Vukomanović, *Radničke organizacije u Srbiji do 1903. godine,* Tokovi revolucije I, Beograd, 1967, 5—136; V. Đorđević, *Borba za stvaranje Srpske socijaldemokratske partije (1870—1903),* Srpska socijaldemokratska partija, Beograd, 1965. 86—89.

[39]) Uz te, najznačajnije aspekte, ima i drugih koji ne ulaze u okvir ovog rada. Tako, pitanje Pelagićeva utjecaja u drugim područjima Hrvatske i Slavonije (osim u Srijemu i istočnoj Slavoniji gdje je taj utjecaj povijesno najznačajniji), te njegove veze s pojedincima u Hrvatskoj.

[40]) *Sloboda* 15. VII 1892.

majurske grupe (Salamun) sudjeluje na prvomajskoj proslavi u Zagrebu. Njegov je govor o klasnoj solidarnosti seljaka i radnika, potrebi jedinstva u stranci socijalne demokracije i socijalizmu, kao jedinoj perspektivi, bio vrlo dobro primljen.[41]) U Majuru se također sakuplja za Ancelov putni trošak (tadašnji prvak hrvatskih socijalista Ivan Ancel bio je njihov delegat na kongresu Druge internacionale u Zürichu).[42]) Majurska je grupa već skrenula na sebe pažnju općinskih i kotarskih vlasti. Slijedeće je godine Karlo Salamun bio uhapšen 30. VI i tako spriječen da djeluje na proslavi 1. svibnja u Zagrebu, a ostale su žandari istjerali iz vlaka. Poštanski ih je službenik ometao u odašiljanju brzojava i pisama (prvomajska je skupština u Zagrebu, ipak, primila pozdravni brzojav u karakterističnom, mogli bismo reći pelagićevskom stilu: »Neka prvi maj otvara sirotinji raj! Zdravstvujte! Socijaliste Majura i okolice«).[43]) Dopis o ometanju sudjelovanja u proslavi sadrži i prkosnu poruku: »mi naime idemo u Zagreb, da se upoznajemo sa našim drugovima prvacima i da promatramo njihov javni rad, da po vremenu izmognemo i mi obdržavati javne sastanke i skupštine u Majuru«.[44]) Zaista, majurska je grupa zastupana na osnivačkom sastanku SDS HiS 8. i 9. IX 1894. »Drug A. iz Majura« iz izvještaja u **Slobodi** bio je, prema Koraću, sam Ivičić.[45]) On je imao zapaženu ulogu na sastanku. Bio je, zajedno s jednim zagrebačkim delegatom, izvjestilac o tački »Agitacija i seljačko pitanje«.[46]) Njegov je govor, dakle, obuhvaćao važna pitanja za neposredni praktični rad socijalista i za širenje pokreta. Zanimljivo je da su u prvom redu istaknuti psihološki i etički problemi. Seljak je, kaže, dobar, ali nepovjerljiv prema svemu što dolazi iz grada, jer su ga prevarili i varaju ga. Zato je agitacija među seljacima vrlo teška, lako se mogu dobiti »moralne batine: nepovjerenje i prezir«. Najvažnije je pitanje kako pristupiti seljaku. Agitaciju treba postepeno razvijati, jer se i socijalistička nauka, smatra Ivičić, osniva na evoluciji, »te hoćemo da ljucko društvo, kao što je lagano i dugo nazadovalo do ovog sistema i uređenja, da isto tako lagano napreduje do našeg socijalističkog ideala«. Socijalist mora ponajprije, smatra on, steći glas ispravna i poštena čovjeka koji će uvijek pomoći drugima ako može. Ne govoreći još o socijalizmu, treba potaknuti mišljenje da su svi socijalisti dobri ljudi. A socijalisti treba takvi i da budu: »Ja vam ne mogu dosta preporučiti u ovome vremenu vike i ocrnjivanja da budemo svi dobri. Nastojmo, da bar u neke nehotice, budemo savršeni, kao što je naš ideal o svijetu savršen«. Tako će se i odbijati napadi protivnika. Seljak još nije sposoban da usvaja nove misli na javnim skupštinama, a nerado čita, jer malo razumije što čita. Skupštinski pokret nije, dakle, efikasan na selu, smatra Ivičić, a jedino štivo koje bi seljak prihvatio bio bi socijalistički kalendar, pisan sasvim u narodnom duhu. On, međutim, preporuča dobar primjer kao najvažnije sredstvo agitacije na

[41]) *Sloboda* 15. V 1893; J. Cazi, Počeci ... n. dj., knjiga druga, 32.
[42]) *Sloboda* 15. IX 1893.
[43]) *Sloboda* 4. V 1894.
[44]) *Sloboda* 1. VI 1894.
[45]) V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, Zagreb 1929, 122.
[46]) *Sloboda* 4. X 1894; Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom IV, Beograd, 1950 (dalje: IAKPJ IV), 18—21.

selu: »Ovdje ja jošte izrazito i ukratko kažem: agitacija među seljacima mora biti za sada samo individualna, tj. ponašanje i život ima biti prema socijalističkoj ideji, razlaganje opširno i razumljivo. Upotrebiti se imadu prilike, kao: sama ljubopitljivost, koju pobudimo svojim ponašanjem, mali sastanci, sijela i prela, a naročito crkveno-narodni zborovi, gdje se može s narodom veseliti i po koju zgodnu reći«. Tek ako taj način agitacije uspije, mogu se sazivati skupštine. Razvijajući ove misli, Ivičić ističe da su to njegova osobna iskustva. Razabiremo da je on zaista pokretač i vodeća ličnost majurske grupe: »Ja ukoliko sam radio, zadovoljan sam: malo nas je, ali smo junaci. Što je glavno, moji drugovi su već sposobni, da i sami šire socijalističku misao«. — Ovaj opširniji prikaz Ivičićeva govora poslužit će za bolje obrazloženje jednog zaključka. Čitav, naime, sadržaj, kao i način izlaganja (psihološki i etički problemi pristupa i djelovanja u narodu, uloga ličnosti socijaliste, shvaćanje socijalizma, neposrednost i anegdotska zornost kazivanja) ukazuju da je zaista riječ o jednom pelagićevcu. Može se reći da je Pelagić na taj način posredno prisutan pri osnivanju SDS HiS. Treba reći da su ta izlaganja bila i dobro primljena. Usvojena su kao teze o agitaciji.

Ovdje treba istaknuti da je kontakt s majurskom grupom bio koristan za zagrebačke socijaliste. Njihova nastojanja da steknu utjecaj među seljaštvom, uglavnom u zagrebačkoj okolici, imaju tek početne, neustaljene rezultate. Srijemsko-slavonski seoski pokret razvija se kasnije. U tim prilikama majurski su socijalisti jedina stabilna seoska grupa s kojom se mogu povezati. Veza s njima pomagala je zagrebačkim socijalistima u snovanju i okušavanju djelovanja na selu sve do povezivanja s važnijim srijemskim pokretom. A u toj je vezi prisutan, posredno, i Vasa Pelagić.

Veze s Majurom održavane su i nakon osnivanja SDS HiS. Salamun je god. 1895. ponovo sudjelovao na prvomajskoj skupštini u Zagrebu. Govorio je u ime seljaka-socijalista, istaknuo šikaniranje seljaka od strane organa vlasti, kapitalizam ocijenio kao uzrok postojećeg stanja i istaknuo potrebu sloge i suradnje seljaka i radnika.[47]) Iz Majura su stizali i dopisi **Slobodi** o lokalnim zbivanjima, kao sastavni dio kampanje protiv nedemokratskog upravljanja općinama. Majurska je grupa djelovala nakon osnivačkog sastanka očito kao mjesna organizacija SDS HiS, prema usvojenom statutu. Od god. 1897. gube se vijesti o njoj, što je i razumljivo. Udarci režima sveli su tada pokret u Hrvatskoj i Slavoniji uglavnom samo na oslabljenu zagrebačku grupu, dok su vanzagrebačke organizacije propale.

Majurska je grupa ovdje potanje prikazana, jer je manje poznata, a ima, kako se vidi, određeno šire značenje.

b) Veze zagrebačkih socijalista s Pelagićem postaju dio njihove javne aktivnosti nakon pokretanja **Slobode**, a sastavni su dio interesa za politička zbivanja i radnički pokret u Srbiji.[48]) Već 1. XI 1892. prenesen

[47]) *Sloboda* 3. V 1895.

[48]) Veze i odnosi s Pelagićem prikazani su u sklopu veza i odnosa s radničkim pokretom u Srbiji i nešto potanje kako bi se iznijelo niz podataka koji još nisu bili korišteni u historiografiji (za osnovni pregled v.: C. Knapič-Krhen, *O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903*, Putovi revolucije 6, Zagreb, 1966, 156—160, *Srpska socijaldemokratska partija*, Beograd 1965, 125—129). U srpskoj historiografiji ima pojedinih podataka i izvornih tekstova [tako, za

je iz **Srpskog zanatlije** odlomak o političkom stanju u zemlji, uz komentar koji apelira na braću u Srbiji da pristupe internacionalnoj socijalnoj demokraciji i stvore radničku stranku, dok se u drugoj bilješci kritiziraju političke stranke i ističe da će srpski radnici poći svojim putem.[49]) Slijedeće godine, uz vijesti o političkim zbivanjima,[50]) odnosno o državnom udaru maloljetnog kralja Aleksandra Obrenovića, javlja se i prvi spomen Pelagićeva imena: »Isti dan kad je 'prevrat' izveden, oslobodio je narod socijalista Vasa Pelagića iz ludnice, u koju ga je 'slobodoumna' vlada Ristića i Avakumovića bacila«.[51]) Ubrzo je uspostavljena prva neposredna veza. Već 1. VII nalazimo spomen dopisivanja s Pelagićem. Izgleda da je inicijativa potekla od redakcije **Slobode**.[52]) Prateći i dalje srpska zbivanja,[53]) **Sloboda** prenosi, pod naslovom **Prevrat u Srbiji** i uz kraći komentar, članak »Robespjera« (pseudonim D. J. Jankovića; međutim, taj se pseudonim katkada upotrebljava u **Slobodi** narednih godina) **Je li Srbija ustavna monarhija** iz **Zanatlijskog saveza.**[54]) Članak nije Pelagićev (vidi se i po stilu), a nije, dakako, ni u bibliografiji naveden.[55]) Kako prethodni spominje da je primljen Pelagićev prilog i da ulazi u idući broj,[56]) može, ipak, izgledati da je **Prevrat u Srbiji** Pelagićev članak, ako se ne uzmu u obzir navedeni razlozi a i to da je Pelagić, kako je rečeno, poslao rukopis, a onaj je članak preštampan iz novina. Kako je u istom broju (2. II) napomena da je »više dopisa i drugog« izostavljeno zbog prostora, može se zaključiti da je Pelagićev prilog još jednom izostavljen. Članak **Što jest i što traži socijalizam** (podnaslov druge polovine teksta: »Šta hoće socijalisti«) bit će, prema tome, prvi Pelagićev prilog u **Slobodi**,[57]) a predstavlja, u osnovi, dijelove većih tekstova.[58]) Ta popularna objašnjenja o značenju i sadržini pojma »socijalizam« u kojima je ta riječ povezana i s poznatim pojmovima društvenosti i zadrugarstva, a traženja socijalista slikovitija i bliža osobnim potrebama nego što su u službenim programima, iskorištena su i šire za agitaciju, jer su preštampana kao brošura, čijih je 2000 primjeraka bilo postepeno, do početka 1897, rasprodano.[59]) Dijelovi su tog teksta iskorišteni kao predložak još i god. 1898. u članku **Što je socijalizam?**.[60]) **Sloboda** je, međutim, zabilježila i Pelagićevo sudjelovanje u narodnom opozicio-

---

uzajamne prvomajske veze treba usporediti zbirku građe *Prvi maj u Srbiji (1893—1914)*. Beograd, 1954].

[49]) *Sloboda* 1. XI 1892.

[50]) *Sloboda* 1. IV, 15. IV, 1. V 1893.

[51]) *Sloboda* 1. V 1893.

[52]) *Sloboda* 1. VII 1893. Hrvatski su socijalisti mogli zapaziti i Pelagićev članak *Slava zagrebačkim tipografima*, Zanatliski savez 6. I 1893. (za neuspjeli štrajk zagrebačkih tipografa 4. XII 1892 — 11. I 1893. v.: V. Cecić, *Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955*, Zagreb, 1955, 88—91).

[53]) *Sloboda* 1. VII 1893, 5. I 1894.

[54]) *Sloboda* 2. II 1894.

[55]) Usp.: R. Perović, *Bibliografija radova o Vasi Pelagiću* (treba: ... Radova Vase Pelagića), Vaso Pelagić. *Izabrani spisi*, druga knjiga, Sarajevo, 1953, 297—322.

[56]) *Sloboda* 19. I 1894. Pelagić je redakciji poslao i knjiga.

[57]) *Sloboda* 16. II 1894. List izlazi dva puta mjesečno.

[58]) *Odgovor na četiri društvena pitanja*, Beograd, 1892. 39, *Socijalizam ili osnovni preporođaj društva*, Beograd, 1894, 255. (v. i: R. Perović, n. dj. u bilj. 55, 316; o navedenoj knjizi usp. R. Besarović, n. dj. 167—172).

[59]) V. Pelagić, *Što je socijalizam? Što traže socijalisti? Dva odgovora*, Zagreb, 1894; V. Korać, Povjest... n. dj., knjiga treća, Zagreb, 1933, 187; *Sloboda* 21. I 1897.

[60]) *Sloboda* 11. VIII 1898.

nom gibanju pod vodstvom radnika i socijalista (istupanje na zboru i u demonstraciji u Beogradu 16. I 1894) i citirala Pelagićev govor u obranu ustavnosti i prava narodne skupštine.[61]) Važno mjesto u Pelagićevoj suradnji u **Slobodi** ima članak **Socijaliste i anarhiste.**[62]) Redakcijski uvod govori prvi put nešto više o Pelagiću, ističući požrtvovanost »nestora socijalizma na Balkanu«. Članak — u kojemu se oštro razgraničavaju anarhisti od socijalista koji rade »putem razloga, obaveštenja, nauke, zakonodavstva i drugim dozvoljenim sredstvima« i čiji se uspjesi — parlamentarni i među intelektualcima, pa čak i u utjecaju na papu koji u poslanicama crkvenim glavarima »preporučuje da svuda pomažu radničko pitanje jer je pitanje radničko delo čisto hrišćansko« — nizom primjera nabrajaju, pa se ističe da je za socijaliste, nasuprot nasilnosti anarhista, najvažnija izborna borba za dobijanje zakonodavstva u ruke i zaključuje da će s ukidanjem ratnog oružja i ekonomske i političke nejednakosti nestati i anarhista — mogao je poslužiti u obrani od često korištenog izjednačavanja socijalista i anarhista. To izjednačavanje pripada redovnom repertoaru protusocijalističkih teza. Članak je karakterističan i kao tekst čovjeka koji je često proglašavan anarhistom (to se spominje i u petom odjeljku ovog rada). Redakcija je, ipak, u brizi za svoju teorijsku dosljednost, izrazila dvije distinkcije od Pelagićevih teza, naglasivši »da mi internacionalni socijalisti, a takav je i pisac, nevidimo u parlamentarizmu zadnji cilj, nego agitaciono sredstvo k svrsi (tj. pitanje taktike — op. V. O.), kao i to da Papinske izjave u radničkom pitanju, potiču jedino iz uzroka, jer je danas to pitanje, glavno od sviju«. — Pelagićevi su prilozi potaknuli redakciju da objavi članak o temi **Što je anarhizam, nihilizam, komunizam i socijalizam?** kao nastavak Pelagićevih razmatranja o tim pitanjima.[63])

Daljnji su kritički osvrti na političke prilike u Srbiji[64]) pružili svojevrstan okvir za komentiranje Pelagićeva izvođenja pred crkveni sud.[65]) Ističe se da je Pelagić zbog svog načina pisanja »danas najobljubljeniji pučki pisac u Srbiji. Seljaci u Srbiji svi čitaju njegove knjige u kojima propovjeda socijalistička načela«[66]) opisuje izvođenje pred sud (redakcija ubacuje bilješku da o »Poslanici Bogu« ne smije govoriti zbog zakona o štampi) i citira Pelagićev odgovor o tome kakvi bi trebalo da budu manastiri (dio tog odgovora bio je zabranjen a **Sloboda** zaplijenjena).[67])

Utjecaj Pelagićeva načina pisanja može se, čini se, uočiti u dijaloškom članku **Seljački razgovori o socijalizmu**,[68]) a **Sloboda** preuzima iz **Zanatlijskog saveza** Pelagićev članak o uspjesima socijalista u evropskim

---

[61]) *Sloboda* 2. III 1894. Za te događaje usp.: M. Vukomanović, Radničke organizacije, n. dj., 72.

[62]) *Sloboda* 16. III 1894. (članak je nešto skraćen da se izbjegne zabrana i zapljena lista; bio je štampan u Beogradu, ali *Slobodi* ga je poslao sam Pelagić).

[63]) *Sloboda* 15. VI 1894.

[64]) *Sloboda* 6. III, 1. VI, 3. VIII 1894.

[65]) *Sloboda* 6. VIII 1894. (Pelagić pred duhovnim sudom u 19. vieku kao reformator).

[66]) *Sloboda* 20. VII 1894. preporuča učiteljima Pelagićeva djela (Učitelji i socijalizam). V. i: M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 184—185.

[67]) Ta je verzija njegova odgovora nešto opširnija nego u Autobiografiji (v. R. Besarović, n. dj., 184, bilj. 10; M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 108—109).

[68]) *Sloboda* 17. VIII 1895.

zemljama **Socijalizam je uništen — socijalizam pobjeđuje.**[69]) U značajnu Pelagićevu suradnju s hrvatskim socijalistima u godini osnivanja SDS HiS treba ubrojati i objavljivanje njegova članka **Majska radenička svečanost Prvi maj** na uvodnom mjestu prvog hrvatskog svibanjskog spisa.[70])

Sloboda se i inače zanima za radnički pokret u Srbiji. Zabilježen je štrajk beogradskih tramvajaca[71]) i sa zadovoljstvom komentirano da je list **Zanatlijski savez** počeo »poprimati čisto socijalistički smjer, prešao je potpuno u logor socijalista. Taj preobražaj veseli nas, kao najbližu braću, osobito, . . .«.[72]) Uz osudu političkog kaosa i izrabljivanja naroda opet je istaknuto da je potrebna »čvrsto i dobro organizovana stranka bezkućnika. I to će kako se čini i u Srbiji biti i njeni bezkućnici doskora će se prisloniti uz svu ostalu svoju braću na svietu.«[73]) U to doba surađuje u **Slobodi** Živojin Balugdžić interesantnom i uspješnom polemikom protiv antisocijalističkih stavova tajnika zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore i urednika lista **Obrtnik** Milana Krešića.[74]) Glavni odbor SDS HiS šalje pozdravni brzojav Zanatlijsko-radničkom savezu u povodu proslave 20-godišnjice smrti S. Markovića,[75]) a prvomajska skupština u Zagrebu prima brzojavne pozdrave spomenutog saveza i redakcije **Socijaldemokrata**,[76]) čije je izlaženje srdačno pozdravljeno, uz nadu »da će (»drugovi naši u Srbiji« — op. V. O.) do skora uspjeti ustrojiti u Srbiji dobro i čvrsto organizovanu socijalističku stranku . . .«.[77])

Uz vijest o oduzimanju Pelagiću svećeničkog čina, istaknute su ponovo osobine Pelagića, »neumornog socijalističkog agitatora i pisca«, preneseno je oštro pisanje srpske štampe o tom činu crkve i izražene žive simpatije za Pelagića.[78]) I vijest o osudi na pet mjeseci zatvora propraćena je izrazima simpatija i dobrim željama za njegovo zdravlje i život.[79]) Dragiša Lapčević, javljajući se u **Slobodi** dopisom o položaju seljaštva, spominje »da nema sela u Srbiji, gde se ne čitaju socijalistička dela, ponajviše Svetozara Markovića i Vase Pelagića«.[80])

---

[69]) *Sloboda* 4. X 1895.

[70]) 1. svibnja 1894 (majski spis), Zagreb 1894.

[71]) *Sloboda* 6. XII 1894; o štrajku: M. Topalović, *Štrajkovi radnika u Srbiji do 1903. godine*, Materijali . . . n. dj. 383.

[72]) *Sloboda* 7. II 1895.

[73]) Isto.

[74]) *Sloboda* 21. II i 7. III 1895. (I oni hoće da govore), 21. III 1895. (Čime se služite). Iscrpan prikaz polemike u širem kontekstu dao je V. Cecić, *Početak sistematske borbe, građanska klasa Hrvatske contra socijalistički pokret*, Literatura, Zagreb, I/1957, br. 5—6, 513—534, posebno 517—525.

[75]) *Sloboda* 21. III 1895; o toj proslavi v.: M. Vukomanović, *Radničke organizacije*, n. dj. 75.

[76]) *Sloboda* 3. V 1895.

[77]) *Sloboda* 6. VI 1895. Za tadašnji razvitak srpskog radničkog pokreta v.: M. Vukomanović, *Radničke organizacije*, n. dj., posebno 66—98; A. Radenić, n. dj. u bilj. 22, posebno 504—506.

[78]) *Sloboda* 7. III 1895 (Pelagić — razpopljen). Članak završava: »Bratu Pelagiću, koji je sada za uvijek miran od onih kojih se je odrekao i kojih je rad toli divno ocrtao, kličemo pako: Poživio i borio se nam još dugo na radost, korist i spas sirotinje, a na žuć, nevolju i propast protivnika!«. O crkvenim mjerama protiv Pelagića v.: R. Besarović, n. dj. 180—135.

[79]) *Sloboda* 3. V 1895.

[80]) *Sloboda* 5. IX 1895. (Pismo iz Srbije).

Uz nove napade na režim u Srbiji,[81]) **Sloboda** donosi jedno Pelagićevo pismo, podsjećajući da je taj režim osudio Pelagića na zatvor što ga je »starina naš drug« izdržao »postojanom muževnošću i prezirnim podsmjehom spram reakcijonara«.[82]) Pismo koje je Pelagić uputio jednom hrvatskom socijalisti iznosi osudu suvremenog stanja u Srbiji i nade u socijalističke ciljeve, te lijepe misli o hrvatsko-srpskoj slozi:

»U to ime želeti je, da bar srpski i hrvatski radni narod odgurne od sebe svakoga, koji zavađa fanatizmom i šovinizmom prirodnu krvnu braću Hrvate sa Srbima i Srbe sa Hrvatima; pa da približava i utvrđuje ljubav i bratstvo u ta dva zavađena naroda, kao i među ostalim zavađenim susjedima.

Pored naših glavnih socijalističkih principa, moramo u našem radu biti i pijoneri i apostoli zbliženja i bratstva i najžešći protivnici zaglupljivanja naroda fanatizmom i šovinizmom.

U to ime pozdravljam prigodom moga izlaska iz zatvora sve socijaliste bratskog nam naroda hrvatskog, sa povikom:

Da živi bratstvo srpskih i hrvatskih socijalista! Da živi međunarodni socijalizam!«.

U toj atmosferi I kongres SDS HiS (3. i 4. XI 1895) prima 5 pozdravnih brzojava iz Beograda, među njima i Pelagićev, a **Sloboda** preporuča novu Pelagićevu brošuru **Nauka i radni narod ili šta veli nauka u korist naroda.**[83])

Slični su odnosi i slijedeće godine. **Sloboda** suraduje u napadanju režima,[84]) a zagrebačka prvomajska proslava prima iz Beograda i Šapca 3 brzojava s 9 potpisa (među njima i Andre Bankovića),[85]) dok **Sloboda** izvještava, koristeći se i **Socijal-demokratom,** o proslavi u Beogradu.[86]) Zabilježno je, u članku **Naši srbski drugovi imadu također raj na zemlji . . .«**, da je Pelagić osuđen na robiju zbog knjižice **Ko je zločinac i buntovnik?** i izražene su dobre želje za njega.[87])

Te se godine, u vezi s osnivanjem Jugoslovanske socialnodemokratične stranke u Sloveniji, raspravlja o suradnji i povezanosti jugoslavenskih socijalističkih pokreta. U **Slobodi** piše o tome Ž. Balugdžić.[88])

Prateći što se zbiva s Pelagićem, **Sloboda** bilježi amnestiju političkih osuđenika i čestita Pelagiću izlazak iz zatvora,[89]) na što Pelagić od-

---

[81]) *Sloboda* 3. V. 3. X. 17. X. 19. XII 1895.

[82]) *Sloboda* 17. X 1895 (Pelagićevo pismo).

[83]) *Sloboda* 5. XII 1895; brzojave šalju za omladinu K. Jovanović, za đake P. Vujić, za Srpski zanatlisko-radnički savez M. Obradović, za *Socijal-demokrat* dr D. Jurčić.

[84]) *Sloboda* 19. III, 2. IV (Stanje u Srbiji — prenesen je članak iz *Socijal-demokrata*), 3. IX 1896.

[85]) *Sloboda* 7. V 1896.

[86]) *Sloboda* 7. i 21. V 1896.

[87]) *Sloboda* 16. VII 1896 (tačni podaci o toj brošuri: R. Perović, n. dj. u bilj. 55, 320, 321). Slično je komentiran i nastup kazne (*Sloboda* 17. IX 1896)).

[88]) *Sloboda* 15. X (Da se razumijemo) i 17. XII 1896. Diskusiju o toj suradnji prikazala je C. Knapič—Krhen, n. dj. u bilj. 43, 158, odnosno 127—128. Napomena: odjeljak 4b ovog rada nadopunjava se i inače s citiranim člankom; niz podataka iz članka C. Knapič—Krhen (o uzajamnoj suradnji u štampi) nije ovdje ponavljan.

[89]) *Sloboda* 21. I 1897; isto čini i Glavni odbor SDS HiS pismom Pelagiću (tekst: M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 183—184).

govara, u pismu Glavnom odboru SDS HiS, srdačno i s riječima priznanja za rad hrvatskih socijalista.[90])

U teškom razdoblju progona i krize 1897—99. slabe veze između hrvatskog i srpskog pokreta, ali ne iščezavaju.[91]) Proslava 1. svibnja zabranjena je u Zagerbu i u Hrvatskoj, ali je, ipak, stigao pozdravni brzojav beogradskih socijalista.[92]) I dalje se prate političke prilike u Srbiji,[93]) spominju i preporučuju nova izdanja socijalističke literature.[94]) Iz Beograda je, 1898, primljen jedan značajniji dopis o proslavi 1. svibnja u kojemu se ističe da je ta proslava ujedno i znak jedinstva jugoslavenskih radnika i podsjeća na potrebu saveza »Jugoslovenske socijalne demokracije«.[95]) Jedno drugo »Pismo iz Srbije« izražava žaljenje zbog progona **Slobode** (neprekidne zapljene), opisuje svakovrsne progone socijalista u Srbiji, pa spominje i Pelagićevu osudu i bolest.[96]) Doskora je javljeno **Slobodi** da Pelagić polako umire i iznosi se sumnja da ga truju.[97]) Prve vijesti o Pelagićevoj smrti uzbudile su zagrebačke socijaliste. Oni šalju brzojav saučešća, ali se i raspituju, te objavljuju demanti beogradskih drugova.[98]) Nakon njegove smrti, objavljen je nekrolog na prvoj stranici.[99]) Prikazan je njegov život (doduše, s više činjeničnih grešaka), naglašena Pelagićeva neumornost u radu i požrtvovanost za svoja uvjerenja, obilna suradnja u socijalističkim listovima, popularnost njegovih djela i razumljivost njegovog pučkog načina pisanja, duhovna čvrstoća i mučenička strpljivost, spremnost na smrt. Stigao je i dopis iz Beograda sa opisom smrti i pogreba. Pelagić je vidio brzojav saučešća hrvatskih socijalista (nakon prvih vijesti o smrti). Istaknuto je: »On se je osobito zanimao za Vaše drugove, te se je radovao svakomu Vašem napredku«.[100])

U istom broju **Sloboda** brani mrtvog Pelagića od napadaja u **Obzoru**, ističe njegove moralne vrline (čestitost, nesebičnost, borbenost, požrtvovanost, načelnost) i tako na primjeran način zaključuje višegodišnju saradnju.

---

[90]) *Sloboda* 4. II 1897.

[91]) Progoni SDS HiS u vezi s pokretom u Srijemu i opća kriza pokreta [sažeti prikaz: Razvitak... 29—31; Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, n. dj. 201—205; razdoblje reakcije (»vladanovština«) u Srbiji (1897—1900) — usp. M. Vukomanović, *Radničke organizacije*, n. dj. 76, 91—96, 98—99, 119].

[92]) *Sloboda* 6. V 1897.

[93]) *Sloboda* 25. XI 1897, 24. II, 9. VI, 28. VII, 11. VIII, 27. X 1898, 12. I 1899.

[94]) Dok je početkom 1897. zabilježen Balugdžićev prijevod Engelsove *Spoljašnje politike ruskog carstva* (*Sloboda* 21. I 1897) i *Socijalizam i pozitivna nauka. Darvin—Spenser—Marks* E. Ferria u prijevodu R. R. Radenkovića (*Sloboda* 18. II 1897), 1898. je zabilježen i citiran *Radnički kalendar za godinu 1898* (*Sloboda* 10. III, 26. V i 9. VI 1898) te oglašena *Načela socijalne demokracije* (*Erfurtski program*) K. Kautskoga (*Sloboda* 14. IV 1898), a 1899. objavljen poziv na pretplatu za *Kapital* K. Marxa u izvodu G. Devilja i prijevodu i redakciji D. T. Vladisavljevića (*Sloboda* 26. I 1899). Za prijevode v.: S. Dimitrijević, *Srpska socijalistička prevodna literatura*, Beograd, 1958, 34, 35.

[95]) *Sloboda* 28. IV 1898 (potpisani: M. Obradović i Lj. Jovčić).

[96]) *Sloboda* 25. VIII 1898.

[97]) *Sloboda* 8. IX 1898.

[98]) *Sloboda* 26. I 1899 (Vaso Pelagić — živ).

[99]) *Sloboda* 23. II 1969. Dio nekrologa citira M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 189.

[100]) *Sloboda* 9. III 1899.

Zaključujući ovaj prikaz, valja istaknuti da je Pelagić nesumnjivo prisutan u hrvatskom socijalističkom pokretu tih godina (1894—1899). On je cijenjen kao rijedak domaći izvor socijalističke misli, doduše sekundaran prema izvorima koje pruža tadašnji međunarodni radnički pokret, ali ipak značajan, posebice kao blizak primjer moralne čvrstine i borbene postojanosti, požrtvovanja i radinosti za svoja uvjerenja, kao popularni pučki pisac, pogodan za pristup seljaku i za početni, individualni stupanj agitacije, autor koji pruža građu i poticaj za širenje socijalističkog pokreta izvan kruga kvalificiranih, obrtničkih radnika većeg grada (Zagreba) sa širim pogledima i međunarodnim iskustvom, u mase malograđanskog i seoskog puka — konačno i kao jedna od veza s pokretom u Srbiji. K tome i Pelagića i hrvatske socijaliste povezuje misao hrvatsko-srpske sloge i povezivanje nacionalnog pitanja i njegova rješavanja s kapitalističkim društvom i njegovom demokratskom i socijalističkom preobrazbom.

c) Socijalistički pokret u Srijemu (i istočnoj Slavoniji) tj. u tadašnjoj Srijemskoj i Virovitičkoj županiji, dobro je poznat posredstvom edicija građe i radova.[101]) Ovdje je potrebno samo sažeto obilježiti Pelagićev utjecaj u tim zbivanjima.

Treba odmah reći da događaji u Srijemu (za našu temu dolaze u obzir zbivanja od 1894. do 1897. godine) imaju određenu slojevitost. Njihovo raščlanjivanje pokazuje, naime, tri osnovna sloja: a) društveno-ekonomsku osnovicu što je stvara stanje seljaštva, b) utjecaj Pelagićevih ideja, u prvom redu o demokratskom, zadružnom i socijalističkom društvenom preobražaju, posebice na selu, proširen na nivou agitacije među pojedincima i manjim grupama, javlja se kao početni ideološki impuls, c) idejno-politički i organizacioni utjecaj SDS HiS nadograđuje se kao dodatni, aktivizacioni impuls.

Društveno-ekonomska osnovica prilično je dobro poznata.[101a]) Istaknimo samo neke osnovne podatke: radničko stanovništvo (u obrtu, industriji i poljoprivredi) sačinjava u Virovitičkoj županiji četvrtinu stanovništva, a u Srijemskoj petinu (u Zagrebu i Osijeku nešto preko jedne trećine). U Virovitičkoj županiji posjedi iznad 100 jutara zauzimaju 61,49% površina (posjedi iznad 1000 jutara 56%), a u Srijemskoj župa-

[101]) U izboru: *Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908*, sabrao i uredio Andrija Radenić, Novi Sad, 1955, 411 (Predgovor 5—20) — dalje: Dokumenti; Pelagić i Vojvodina 2 (Pelagićev uticaj na širenje socijalističke misli u Sremu, 221—232); Pelagić i Vojvodina 1, 96—98, 155—157; M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 182 i V. Pelagić. *Izabrani spisi*, treća knjiga, 263—268; *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća*. Izabrani izvori, Priredila Mirjana Gross, Zagreb, 1957, 79—96 (Seljački pokret); A. Radenić, *Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914*, Beograd 1958, 393 (doktorska disertacija); M. Gross, *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905* (rukopis disertacije u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu), 89—98, 131—149; M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907*, n. dj. u bilj. 25, 124—126; *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, n. dj. 202—204; J. Korda, *Socijalistički pokret na selu u vinkovačkom kraju koncem XIX i početkom XX stoljeća*, Zbornik 2, Slav. Brod 1964, 205—222; V. Korać, *Povjest*... n. dj. Knjiga prva, Zagreb 1929, 122—126, 128, 131, 132—142; A. Lebl, *Koraćeve sremske zadruge i shvatanja socijalne demokratije o zadrugama* (1890—1914), *Zadružni arhiv* 4, Novi Sad, 1956, 1—48.

[101a]) V.: A. Radenić, *Položaj i borba*... n. dj. 7—176; M. Gross, *Uloga socijalne demokracije*... n. d. 89—93.

niji 24,9% (posjedi preko 1000 jutara 17%), dok su sitni posjedi ugroženi takvom strukturom, daleko najbrojniji (posjeda do 5 jutara ima 41,9%, a drže 4,58% zemlje).[102]) — Tom sloju pripada također i nezadovoljstvo s nedemokratskim upravnim i političkim sistemom u njegovoj čitavoj strukturi, od općina do sabora i vlade.

Utjecaj Pelagićevih ideja najbolje je poznat putem uvida u genezu socijalističkog pokreta u Šidu.[103]) Važna je okolnost neposrednog susreta V. Koraća s Pelagićem u jesen 1893. u Beogradu.[104]) Distribuiranje Pelagićevih djela izaziva prvi val prilično živog interesa u Šidu i okolici.[105]) Kritički odnos prema stvarnosti dobiva čitanjem i razmišljanjem o njegovim djelima određeniju strukturu.[105a]) Međutim, manjkaju još idejno-politički i organizacioni poticaji za kritičku akciju, u ovom slučaju oslonac na organizirani pokret unutar Hrvatske. Budući da takav pokret postoji, do tog poticaja mora doskora doći. — Prva faza spomenute geneze traje, dakle, od Koraćeva kontakta s Pelagićem do uspostavljanja veze sa SDS HiS.

Za pelagićevce u Šidu veza sa SDS HiS je logični korak u prijelazu na javnu aktivnost. Za zagrebačke socijaliste veza sa šidskom grupom važan je korak u izgradnji hrvatskog pokreta, jer ih dovodi u središte najpogodnijeg područja za širenje pokreta (osim samog Zagreba i Osijeka). Oni su već razvili, 1890—1894, socijalistički centar u Zagrebu i povezali sa Zagrebom više gradova i gradića sjeverne Hrvatske (uključujući i neke slavonske gradove) uz početne kontakte sa selom, oko Zagreba i u Zagorju.[106]) Drugi se centar, od 1892. do 1894, razvio u Osijeku, u specifičnoj sredini (znatan udio Nijemaca), naslonjen više na Budimpeštu. 1894. godine riješen je, ipak, problem uklapanja Osječana u hrvatski pokret, što je bilo važno za osnivanje SDS HiS.[107]) Srijema, međutim, još nema u stranci, ali u to doba Šiđani su već saznali za **Slobodu** i počeli je redovito čitati.[108]) Nakon obilne raznovrsnosti ideja u Pelagićevim spisima, njih privlači određeni socijalistički program, što ga nalaze u **Slobodi** (uglavnom Hainfeldski program austrijske socijalne demokratije, usvojen prilikom osnivanja SDS HiS), i mogućnost naslona na organizirani pokret u Hrvatskoj.[109]) Uz čitanje **Slobode** dolazi i veza s Glavnim odborom SDS HiS i pripreme za prvi javni istup u Šidu —

[102]) Usp. radove iz bilj. 101; vrlo sažet prikaz: Razvitak... 17.

[103]) *Dokumenti*, 21—57; V. Korać, *Povjest*..., n. dj. 122—123; *Sloboda* 6. II 1896. [Doživljaji u zatvoru (Osvrt na šidske događaje); nedovršeno, jer je čitav tekst bio zabranjen i taj broj zaplijenjen; sadržaj pokazuje da je autor V. Korać]; A. Radenić, *Položaj i borba*... n. dj. 205—211.

[104]) *Sloboda* 6. II 1896, V. Korać, *Povjest*... n. dj. 123.

[105]) *Dokumenti*, 22, 24—25, 26, 30—31, 34, 36, 38, 39, 40, 41—46, 47—52.

[105a]) Analiza Koraćeva dnevnika od 20. III do 13. VIII 1894. (*Dokumenti*, 21—40) veoma je poučna u tom smislu.

[106]) V.: V. Oštrić, *Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj*, Putovi revolucije 5, Zagreb, 1965, 141—164 (s historiografskim pregledom, 160—162).

[107]) V.: V. Oštrić, *Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije*, Materijali... 117—154.

[108]) U uspostavljanju te prve veze sa zagrebačkim socijalistima posredovao je, informacijama i poslanim primjercima *Slobode*, sam Pelagić (Koraćev dnevnik 22. III 1894 — *Dokumenti*, 25; pisma Pelagiću 2. i 11. V 1894 — *Dokumenti*, 47, 48; *Sloboda* 6. II 1896; V. Korać, *Povjest*... n. dj. 123).

[109]) *Sloboda* 6. II 1896; *Dokumenti*, 52.

prvomajsku proslavu god. 1895.[110]) Pripreme, međutim, završavaju hapšenjima i prvim mitrovačkim protusocijalističkim procesom.[111]) Taj je proces, kojim završava druga faza geneze socijalističkog pokreta u Šidu i u Srijemu, dobro poznat i ovdje treba istaknuti jedno njegovo značajno obilježje: to nije bio samo proces šidskim socijalistima nego i, posredno, suđenje Pelagiću. Osnovni je »grijeh« šidskih socijalista što su se pojavili u centru poljoprivredne zone najpogodnije za širenje socijalističkog pokreta, tj. u bazi klasnog društva u Hrvatskoj (pokret obrtničkih radnika u Zagrebu ne predstavlja, s gledišta režima, takvu bazičnu opasnost). Njihova je veza s vodstvom SDS HiS u Zagrebu sastavni dio optužbe, ali je razmjerno manje važna. No, neposredna oštrica optužbe uperena je protiv sadržaja i širenja Pelagićevih spisa.[112]) Za pripadnike vladajućih struktura Pelagić je anarhista i širenje njegovih spisa tumači se kao početak rušilačke reakcije u bazi jednog 80 posto seljačkog društva (1890. 84,56% ukupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije, 1890. 82%). Odatle, za režim, potreba da suzbija socijalistički pokret oštrijom represijom nego što je to dotada činio. — U stvarnosti je, dakako, bilo drugačije. Čitanjem Pelagića, misaono se strukturira do tada privatno opozicionarstvo i time stvara podloga za pristupanje radikalno-demokratskoj opoziciji novog tipa što ju je tada predstavljala SDS HiS.

Daljnji razvitak socijalističkog pokreta u Srijemu i Slavoniji 1895—97. također je dobro poznat.[112a]) Obilježava ga veća širina, čvršća povezanost s vodstvom SDS HiS (sam Korać postaje tajnik stranke i administrator **Slobode**),[113]) stvaranje organizacija (mjesnih klubova) i angažiranje na liniji idejnog i političkog programa i djelovanja SDS HiS. Pelagićeve ideje imaju u toj fazi razmjerno sekundarnu ulogu. I dalje se vodi briga o distribuciji brošure iz 1894. god. **Šta je socijalizam? Šta traže socijalisti?**, kao pogodnog sredstva za početnu agitaciju. Brošura je negdje početkom god. 1897. rasprodana.[114]) Službeni izvještaji i suđe-

[110]) Veza je uspostavljena pismom iz Zagreba 2. III 1895. i nastavljena izmjenom pisama (*Dokumenti*, 51—54, 56—57, 59).

[111]) *Dokumenti*, 57—59; Pelagić i Vojvodina 2, 223; *Dokumenti* 59—143; A. Radenić, *Položaj i borba*... n. dj. 214—218. *Sloboda* 3. V, 16. V, 15. VIII 1895.

[112]) To pokazuje osobito analiza optužbe i toka suđenja (*Dokumenti*, 21—127). — Na sličan način ocjenjuje šidska zbivanja hrvatska građanska opozicija (tako, centralni list Stranke prava *Hrvatska* — Anarhisti u Srijemu, 16. V 1895, Pelagić i Vojvodina 1, 155—157), a i iz kruga njemačkog građanstva dolazi oštar napadaj na Pelagića zbog šidskih događaja (brošura »An die Mitbürger deutscher Nacionalität in Syrmien«, Pelagić i Vojvodina 2, 224—232).

[112a]) *Dokumenti*, 144—151, 155—166; A. Radenić, Položaj i borba... 218—232; M. Gross, *Uloga socijalne demokracije*... n. dj. 131—140, IA KPJ IV, 53—60 i *Sloboda* 7. i 21. I 1897 (II kongres SDS HiS, 25—27. XII 1896), posebno IA KPJ 60 (rezolucija o organizaciji seljaka); svi brojevi *Slobode* nakon kongresa do 2. IV 1897; V. Korać, *Povjest*... n. dj. 132.

[113]) U siječnju 1897. — Pokret u Šidu i Srijemu 1896. je godine još u krizi. Oko 1. svibnja bilo je opet hapšenja (V. Korać, *Povjest*... n. dj. 128). Aktivnost je slaba [*Sloboda* 16. VII 1896 (Nevolje u Srijemu)]. Korać je, međutim, i dalje u vezi s Pelagićem, šire se njegova djela (pismo Pelagića Koraću 16. III 1895 — *Dokumenti*, 143).

[114]) *Dokumenti*, 225. Svih tih godina šire se i druga Pelagićeva djela (o tome, s popisom v. A. Radenić, *Položaj i borba*... 206 i 361—362. O zabrani niza djela 6. IV 1897. v.: *Dokumenti*, 175—176.

nja socijalistima te godine razmjerno manje spominju Pelagića. Širenje njegovih spisa prisutno je kao »stari grijeh« iz 1895. godine i kao dopunski elemenat optužbi za djelatnost vodstva stranke u Srijemu i Slavoniji 1895—97.[115])

Prisutnost Pelagićevih ideja nalazimo, dakle, kao jedan promjenljivi elemenat u složenijem sklopu zbivanja od 1894. do 1897. godine.

5) Pravaški radnici pojavljuju se god. 1895. u Zagrebu kao protusocijalistička alternativa u radničkom pokretu. Veza sa Strankom prava uvukla ih je u rascjep stranke. 1896. opredjeljuju se dijelom za Frankovu čistu stranku prava, dijelom za »domovinašku« Stranku prava (Maticu stranke prava).[116]) U međusobnom antagonizmu i antisocijalističkoj borbi dočekuju i srijemsko-slavonske događaje god. 1897. Represalije su pogodile i njih, jer su 9. IV t. g. zabranjeni svi politički klubovi, pa tako i njihovi. Srijemsko-slavonske događaje promatraju inače sa strane, jer u tom području nemaju nikakvih uporišta, ali se koriste njima kao novim motivima u antisocijalističkoj borbi, u času kad su progoni, hapšenjem Ancela, dosegli Glavni odbor SDS HiS. — U tom kontekstu pojavljuje se njihov stav prema Pelagiću. Agitaciju u Šidu frankovački radnici ocjenjuju kao socijaldemokratsku i anarhističku istodobno, primjenjujući često korištenu, u protusocijalističke svrhe, zbrku pojmova, i uočavaju da ta agitacija ima dva izvora: jedan iz Beograda, pelagićevski, koji označavaju kao anarhistički i drugi iz Zagreba — vodstvo SDS HiS s Ancelom na čelu, iza kojeg stoji, kažu, revolucionarna njemačka socijalna demokracija. Uzroke ne traže u društveno-ekonomskim odnosima, nego u nacionalnim i vjerskim prilikama. Pravoslavnom pučanstvu u Srijemu prešutno poriču da je srpsko (u duhu pravaške tradicije o Srbima u zemljama koje obuhvaća pravaški državnopravni program), ali smatraju da je zbog blizine Srbije pogodno za širenje socijalističkih ideja koje su za njih protuhrvatske. Ističu i vjersku zapuštenost (indiferentnost, pojavu nazeranske sekte i »bezvjerskog socijalizma«). Nadaju se da kod »pobožnih hrvatskih seljaka« neće uspjeti.[117]) Očito ne znaju za jedno važno obilježje pokreta u Srijemu: zahvaćao je pripadnike svih tamošnjih nacionalnosti i vjera, a optuženici će opetovano isticati misao zbližavanja ljudi bez obzira na nacionalnost i vjeru.[118])

[115]) Usp.: *Dokumenti*, 215—264. Upravno-politički aparat, nastojeći da u razdoblju represije potpuno ovlada situacijom, vodi brigu i o tome da se Pelagić ne pojavi nekažnjeno u Hrvatskoj (Pelagić i Vojvodina 1, 96—98; Pelagić i Vojvodina 2, 232). — Sam Pelagić imao je, čini se, dobru predodžbu o pokretačkom utjecaju svojih spisa (pismo K. Veliću 2. IV 1897, Pelagić i Vojvodina 1, 96). — Zbog utjecaja u Hrvatskoj ne napadaju ga samo svi protusocijalistički elementi hrvatskog društva nego i protivnici u Srbiji (tako, *Večernje novosti* 2. IV 1897 — v.: M. Papić *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 182; Pelagić je oštro odgovorio u *Malom žurnalu* 26. IV 1897 — V. Pelagić, *Izabrani spisi*, n. dj., knjiga treća, 263—265; spomenuti napad na Pelagića pokazuje takvu neobaviještenost i ujedno protusocijalističku i šovinističku zbrku pojmova — člankopisac je, npr., prenio srijemske događaje među »Srbe u najbližoj okolini Zagreba«! — da ga nije trebalo preštampavati bez komentara).

[116]) Opća objašnjenja i ocjene o pravaškim radnicima dana su prema autorovom rukopisu *Protusocijalističke struje u radničkom pokretu u Hrvatskoj* 1895—97. Vrlo sažet autorov prikaz: Razvitak... 29—30.

[117]) *Hrvatski radnik* 25. III 1897.

[118]) *Dokumenti*, 47, 52, 63—69, 215—218, 252, 255, 256; A. Radenić, *Položaj i borba...*, n. dj. 228; M. Gross, *Uloga socijalne demokracije...*, n. dj. 148—149.

Slično komentiraju događaje domovinaški radnici, ali uz neke nijanse. I oni ističu: »Poznati Vaso Pelagić — Srbin, odigrao je ovdje jednu od najglavnijih uloga, a uz njega zagrebački socijaliste, koji su u svem poduprti po njemačkoj socijalnoj demokratiji«. Izrazita vjersko-klerikalna katolička nijansa kod njih uzrokom je što u prvom redu ističu socijalistički »rad protiv vjere«, jer se bez vjere, prema njihovom stanovištu, ruši civilizacija i ljudsko društvo. Rušenje vjere i narodnosti podloga je, kažu, za socijalističke ideje. Socijalizam izjednačavaju s komunizmom koji tumače kao vulgarni egalitarizam. Prihvaćaju sve optužbe režima protiv pohapšenih seljaka, ali upozoravaju da su ih socijalisti »zaslijepili«.[119]) — Pelagić se, dakle, pojavljuje u očima pravaških radnika u anarhističkoj, protuvjerskoj i protuhrvatskoj ulozi.

Dvije godine kasnije **Hrvatski radnik** piše o Pelagiću u povodu glasova o smrti, ali u tom pisanju nalazimo i neka nova obilježja. Kratka vijest o demantiranju glasova da je umro spominje još Pelagića, slično kao i 1897, kao »poznatog socijalističko-anarhističkog agitatora«,[120]) ali kraći članak o njemu donosi i nove akcente.[121]) Oni su u vezi s nekim idejnim obilježjima »hrvatskih radnika«, kako se sami nazivaju, koja nisu ranije došla do izražaja u odnosu prema Pelagiću.

Čini se da i njih impresionira Pelagićeva borbenost i upornost, jer ističu da »stoji već 30 godinah u političkom progonstvu«. Oni tada nisu katolički ekskluzivni, pa ističu da je Pelagić bio »opće obljubljeni i čašćeni arhimandrit«. Spominju tursku osudu zbog revolucionarnih nazora, a o kasnijoj djelatnosti govore s izričitim priznanjem (»Čim je došao natrag u svoju domovinu, stupio je u svezu sa revolucionarci čitavoga balkanskoga poluotoka, koji su pripravljali ustanak protiv turskom gospodstvu, te je bio g. 1875—1878. uz Kovačevića i Peka junački i štovani vođa. Kada je Bosna okupirana po Austriji, bude Pelagić odsuđen na smrt, jer nije htio priznati nove oblasti, nego se borio za slobodu i neodvisnost Bosne«). Zbog svojih, odnosno pravaških, ideja o nacionalnom oslobođenju Hrvatske, frankovački radnici, naime, podržavaju sve nacionalnooslobodilačke i protukolonijalne borce (npr. Bure i Afganistance protiv Engleza), pa nalaze riječi priznanja i za nekadašnje balkanske nacionalnooslobodilačke borce usprkos pravaškoj tezi o hrvatskoj Bosni i nekadašnjem protuturskom stavu Ante Starčevića u doba bosanskog ustanka. Osim toga, oni su opoziciona grupa, pa su u opoziciji i prema, tada uostalom protuhrvatski orijentiranom, austrougarskom režimu u Bosni i Hercegovini. Kao protivnici obrenovićevskog režima u Srbiji, spominju prešutnim priznanjem borbu V. Pelagića i S. Markovića protiv tog režima. Znaju i za popularnost Pelagićevih spisa i tu ga, ipak, kao antisocijalisti, osuđuju: »Svojimi spisi, koji su razšireni u hiljade primjerakah, doprinjeo je mnogo raztrovanosti, koja se u posljednje vrijeme svuda opaža kao plod nezdravih i neizvedivih teorijah«. Imaju razumijevanja za Pelagićevu osobnu tragediju, spominjući kako se 1897. god. oprostio s prijateljima, očekujući da neće živ izaći iz tamnice. — Kako vidimo, frankovački radnici, iako su u prvom redu

[119]) *Hrvatski radnički glas* 15. IV 1897.
[120]) *Hrvatski radnik* 27. I 1899.
[121]) *Hrvatski radnik* 10. II 1899 (biografski podaci sadrže niz grešaka koje nam, razumljivo, danas nisu važne).

antisocijalisti, pokazuju zbog određenih svojih idejnih obilježja izvjesno razumijevanje za ličnost i dio životne aktivnosti Vase Pelagića.

Pelagić je, kao što se vidi, prisutan, od početaka svoje socijalističke djelatnosti do smrti, različito i u različitim uvjetima, u socijalističkom pokretu u Hrvatskoj.

CONCERNING THE RELATIONS BETWEEN VASO PELAGIC AND THE WORKERS MOVEMENT IN CROATIA

Summary

In his contribution »Concerning the relations of Vaso Pelagic and the workers movement in Croatia« the author has paid particular attention to the following questions: 1) Pelagic's intention to work from Croatia (1873); 2) Pelagic's relationship with the first Croatian workers and socialist paper »Radnicki prijatelj« (The Worker's Friend) (1874); 3) The influence of the activities of Socialists in the Bosnian Uprising 1875—78 on the socialist movement in Croatia; 4) Relations between Pelagic and the Croatian Socialists and the influence of Pelagic's ideas in the first phases of social democracy in Croatia (1890—1899); 5) The relationship of equity workers with Pelagic (1897 and 1899).

Basing his work on historical material the author has concluded the following in connection with the above-mentioned questions: that Pelagic had expected favourable developments for his socialist in Croatia, i. e. Zagreb, after the revision of the Austro-Hungarian Settlement — After the first number of the »Workers's Friend« which had been cautiously edited Pelagic considered that the paper was concerning itself with the narrow interests of and printers and neglecting the general interests of labour — the effect of the group of Socialists with Pelagic at the head in the Bosnian Uprising was particularly significant and also on the Socialist movement in Croatia; while the Socialists in Bosnia were solving the problems of the Uprising, in Croatia they were endeavouring to maintain a limited organisation and guard it from the measures of the Austro-Hungarian government. The greatest influence which Pelagic had on the Socialist movement in Croatia in its first phases was through his brochures »What the Socialists are demanding«, »Science and Working People or what Science says to the advantage of working people« and so on and also the article which was written by mistake for the paper »Freedom«. Although they were anti-socialist, the equity workers in Croatia showed a certain sympathy with the personality and activity of Vaso Pelagic because of some of their ideals.

From his account of his activities in Croatia, the author states that Vaso Pelagic was present from the very beginning of his socialist activities, in various degrees, in the Socialist Movement of Croatia.